

ПАМ'ЯТКИ

УДК 94(477.51)(903.8)

Олександр МОРОЗОВ
(Ніжин)

Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки

Восени 1852 р. центральна преса Російської імперії розповсюдила сенсаційне повідомлення: в повітовому містечку Ніжин Чернігівської губернії знайдений унікальний скарб срібних монет періоду Київської Русі. Перші публікації про знахідку з'явилися у вересні-жовтні в тодішніх вельми популярних столичних виданнях “Северная пчела” та “Москвитянин” завдяки працям відомого історика й ентузіаста М.П. Погодіна, який і зробив інформацію про ніжинський скарб надбанням наукової громадськості [1].

Повідомлялося, що наприкінці травня – на початку червня 1852 р. місцевий хлопець, син селянина Сергія Бориса під час оранки землі на північно-західній околиці Ніжина між передмістям Магерки та хут. Бобрик знайшов у землі глиняний горщик. Від удару об залізо горщик розбився й на землю висипалося близько 200 металевих кружків, що потемніли від часу і які при ближчому огляді виявилися срібними монетами. Законослухняний селянин негайно відніс знайдені монети представникові влади – волосному писареві, який замість того, щоб повідомити про знахідку, почав продавати монети всім охочим. Про знахідку стало відомо в Ніжині [2].

Монети Ніжинського скарбу практично відразу стали об'єктом жвавих спекуляцій, і унікальна знахідка мала всі шанси розійтися “по руках” й загинути для науки, коли б не професор словесності Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька Михайло Андрійович Тулов. Саме йому сучасна наука зобов'язана тим, що Ніжинський скарб срібників став відомий, у більш менш повному складі. За зібраними І.Г. Спаським і М.П. Сотниковою даним, сьогодні з цього скарбу безперечно збереглося 179 монет, ще 20 екземплярів хоча й не розшукані, але відомі за описами, малюнками та згадками. В даний час практично всі монети скарбу зосереджені в 4 музеях: Державному Ермітажі (найбільш повне зібрання), Київському історичному музеї, Історичному музеї та Оружейній палаті (обидва в Москві) [3].

Дізнавшись про знахідку, проф. М.А. Тулов негайно виїхав на місце події, оглянув його й зібрав декілька монет. Відразу зрозумівши важливість скарбу для науки, вчений письмово повідомив про знахідку до Києва. Дві монети зі скарбу професор передав міністерству освіти в Ніжині, де натоді працював.

Кілька слів хотілося б окремо сказати про “першовідкривача” Ніжинського скарбу.

Михайло Андрійович Тулов (1814–1882), людина високоосвічена та небайдужа до вітчизняної історії, народився в Гродно у сім’ї чиновника. Закінчив Житомирську гімназію, пізніше – філософський факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Після закінчення університету служив учителем у Остерському парафіяльному училищі, потім у Вінницькій гімназії. В 1840 р. став викладачем словесності Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька. В 1844 р. тут-таки отримав посаду штатного професора теорії поезії та історії літератури. Цю посаду він обіймав у Ніжині до 1853 р., коли отримав призначення на посаду директора Немирівської гімназії*. В 1857 р. М.А. Тулова призначили інспектором, а в 1865 р. – помічником попечителя Київського учбового округу. Цю посаду він обіймав до виходу у відставку в 1870 р. М.А. Тулов був автором численних наукових і публіцистичних праць з теорії й історії літератури та педагогіки; вирізнявся вельми прогресивними поглядами, що не завжди імпонувало представникам офіційної влади [4].

За інформацією, отриманою від М.А. Тулова, до Ніжина в 1852 р. негайно виїхали помічник попечителя Київського учбового округу М.В. Юзефович і професор російської історії Київського університету Я. Волошинський. За допомогою ніжинського професора, а також інспектора Ліцею Ф.С. Морачевського вони зібрали в місцевих жителів близько 70 монет. Так фактично почалося наукове вивчення Ніжинського скарбу срібників, яке триває й нині. Згодом знахідку досліджували вже згадуваний Я. Волошинський, І.І. Толстой, М. Барсуков, О.П. Зернін, О.О. Ільїн, В.Л. Янін. Можна зазначити плідну роботу щодо вивчення Ніжинського скарбу вже згаданих І.Г. Спаського та М.П. Сотникової, яким удалося не тільки реконструювати склад скарбу й датувати його першою чвертю XI ст., але й прослідкувати переміщення й долю буквально кожної з його монет, узагальнити всю наявну на той час наукову інформацію у зведеному каталозі [5].

Питання топографії й обставин виявлення скарбу, вочевидь, хвилювали й сучасників знахідки. Багато хто з дослідників намагався відшукати на місцевості як можливі не знайдені відразу частини скарбу, так і фрагменти глиняного горщика, в якому зберігалися монети. Але всі зусилля були марними.

Як відомо, скарб був знайдений на північно-західній околиці Ніжина, поза передмістям Магерки, поблизу дороги, що вела до хут. Бобрик. Коли в 1993–1995 роках співробітники Ніжинського краєзнавчого музею (серед них був і автор цих рядків) органі-

* Цілком ймовірно, що саме активна участь М.А. Тулова у справі про Ніжинський скарб привернула увагу керівництва Київського учбового округу до цієї енергійної й ерудованої людини, сприявши його подальшому кар’єрному зростанню.

зовували археологічні розвідки в околицях Ніжина, особливо ретельні пошуки плану-валися якраз у районі знахідки Ніжинського скарбу 1852 р. В глибині душі дуже хотілося знайти хоч би одну монету, залишену через недогляд у землі. Огляд місцевості й порівняння тимчасового її стану з картами Ніжина XIX ст. дозволив зробити висновок про те, що межі міста в цій місцевості порівняно з часом знахідки скарбу практично не змінилися. Тут русло р. Остер стикувалося з обширним болотом Смолянка (яке повністю меліороване в 1930–1950-х роках). За описами Ніжина та Ніжинського повіту відомо, що це було неглибоке (до 1 м), але дуже обширне болото, яке тягнулося на 40 верст на північ і північний захід від Ніжина у напрямку р. Десна. Влітку болото, зазвичай, міліло, часто пересихало, але під час весняних паводків саме через нього талими водами наповнювалися басейни річок Остра і Десни. Є всі передумови думати про те, що за давнього часу вздовж східного берегу болота Смолянка пролягала дорога, яка сполучала стародавній Ніжин (літописний Нежатин) із Черніговом. Під час археологічних розвідок 1986 р. (експедиція Чернігівського історичного музею, кер. В.П. Коваленко та Ю.М. Ситий) дослідники виявили в цій місцевості декілька поселень давньоруського часу, що тягнуться низкою вздовж східного берега болота на відстані 0,5–1 км. одне від іншого. Можливо, топографія цих поселень і позначає напрям вищезазначеної стародавньої дороги. Наявність поселень і торгового шляху давньоруського часу й пояснює появу в цій місцевості досить крупного грошового скарбу. Подальшими дослідженнями 1989–1991 років у центрі сучасного Ніжина та на його східній околиці було виявлено залишки двох городищ кінця X–XIII вв., центральне з яких зіставляється вченими з літописним Нежатином, а також цілу мережу поселень, що складала сільську округу староруського міста [6].

Найбільш вірогідним для ідентифікації з місцем знахідки скарбу 1852 р. може бути визнане поселення, що отримало умовну назву “Магерки-1” й розташоване за 0,5 км. північніше сучасної північно-західної околиці Ніжина на краю колишнього болота Смолянка. Його розташування більше всього схоже до опису місцевості, де в середині XIX ст. знаходилася орна земля селянина Сергія Бориса. Під час огляду пам’ятки в 1994 р. автором даного дослідження вдалося виявити додатково 2 плями культурного шару в північно-західній її частині площею відповідно 20×50 м і 25×80 м, не виявлених експедицією 1986 р. Була зібрана колекція підйомного матеріалу: фрагментів давньоруського кругового посуду, що датується кінцем X – першою половиною XIII ст., а також металевих виробів, серед яких заслуговують на увагу бронзові ліроподібні пряжки давньоруського типу. Знахідки зберігаються нині в фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського. Не дивлячись на ретельне неодноразове прочісування розораної поверхні ґрунту на території й в околицях пам’ятки, на жаль, монет давньоруського часу виявити не вдалося [7].

За дивовижним збігом обставин, справжнім подарунком стало виявлення унікального документа, що проливає світло на обставини знахідки Ніжинського скарбу. Буквально одночасно з польовими дослідженнями на місці знахідки скарбу, в особистій справі професора Ніжинського юридичного ліцею М.А. Тулова, що знаходилася в тодішній Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області, вдалося виявити його власноручну записку, датовану 8 серпня 1852 р. Ця записка супроводжувала передані ним до нумізматичної колекції Ліцею 2 срібники з Ніжинського скарбу [8].

Враховуючи важливість документа, а також той факт, що він досі не був відомий дослідникам, наводимо його текст повністю:

Краткое описание древних монет, найденных около Нежина

8 августа 1852 г.

Следующий случай был поводом для открытия монет, которых два образца при этом имею честь представить.

В конце прошлого мая мальчик, сын нежинского казака, пахавши вместе с меньшим братом своим, поле между предместьем Нежина Магерками и хутором Бобриком, в полуверсте от Магерок зацепил плугом за сосуд, в котором сохранялись монеты и раздробил его. Приметив на поверхности земли кружки, частично похожие на деньги, он подобрал их, вырыв потом остальные, и представил отцу. Этот последний, видя, что найденные сыном заржавленные кружки не имеют ценность как деньги, и вероятно убедившись как попало в низком достоинстве металла, передал находку в распоряжение волостного писаря, или, как говорит писарь, продал ему по копейке за штуку – всего 179 штук. От писаря часть найденных монет поступила к нежинскому часовому мастеру, у которого и я впервые их увидел.

Узнав, что дно сосуда, в котором сохранялись монеты, осталось в земле, а черепок был брошен на поле, я ездил вместе с мальчиком, который нашел монеты, на место находки, но не нашел там ни дна, ни черепок, ни даже малейших признаков особенно разрытой земли в том месте, где, по словам мальчика, был сосуд с монетами. Это последнее обстоятельство мальчик, если только он не обманывал меня на счет самого места находки, приписывал проливным дождям, которые действительно бывали у нас в конце мая и начале июня. Этот же самый мальчик сказал мне, что кроме 179 монет, отданных писарю, он еще раздарил товарищам своим штук 20, так что всех найденных монет можно считать до 200.

Что касается собственно монет, то о них на первый раз можно сказать следующее.

1-ое. До сих пор у нас господствовала мысль, выраженная прежде за всех Шодуаром, в его произведении “Обзор Российских денег”, что “монета не была бита в России к нашествию Золотой Татарской Орды на это государство” и что так называемое Владимирово и Ярославле серебро не монеты, а медали, которые “делались в России греками, при некоторых знаменитых случаях, для подарков, по обычаю, который сохранился до времен императора Петра I”.

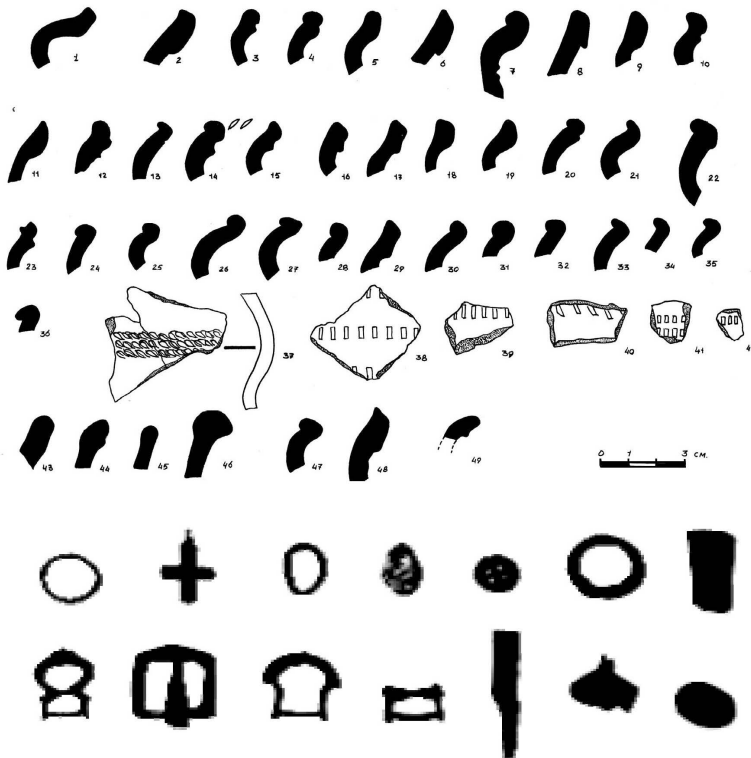
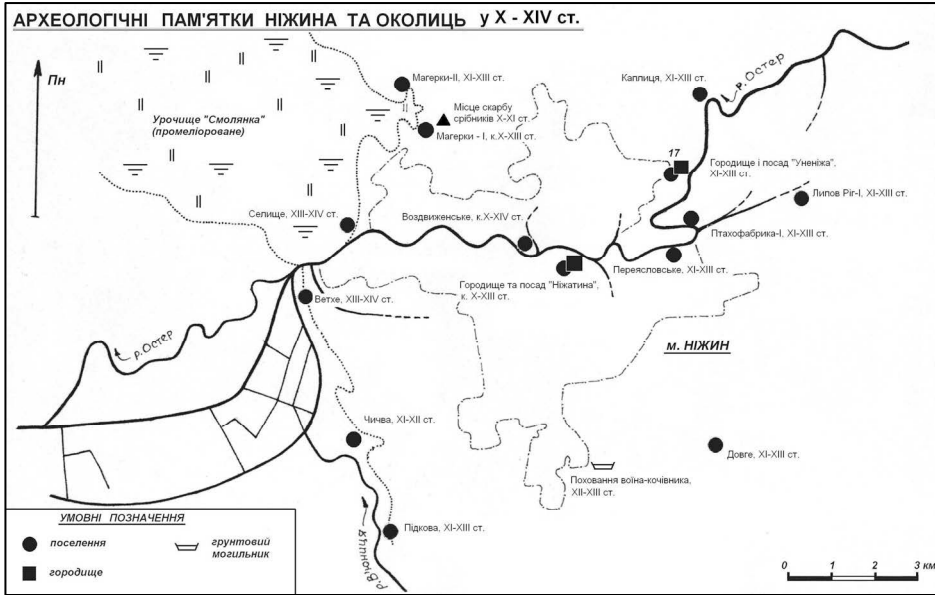
2-ое. Судя по сходству в надписях, изображениях и штемпелях, найденные в окрестностях Нежина монеты однородные с так называемыми Владимировым и Ярославовым серебром.

3-е. Как Владимирово и Ярославле серебро, так и в настоящее время открытые металлические кружки не медали, а монеты. Доказательством служит: а) само количество найденных вдруг кружков; б) позитивные свидетельства наших летописей о существовании у нас монеты и до татарского ига. Под 1115 годом говорится: “и повелѣ Володимеръ метати сребреники людемъ”, и проч. (См. Ипат[евскую] Лет[опись] в [“]Соб[ани] Русск[их] Лет[описей]”). Этим местом летописи и найденными в Нежине монетами объясняются некоторые места других памятников нашей древней словесности, и в свою очередь, сами служат доказательством, что у нас была монета и до татарского ига. В послании еп. Симона: “аще бы и тысяща сребра стратити”, в “Слове о Полку Игореве”: “а русского сребра и злата”. Слово “сребра” вероятно означает не слитки серебра, а монету, что подтверждает[ся] и надписью на монетах “а это [его сребро]”.

4-ое. Ввиду отличия в надпи[сках], изображениях, штемпелях, в качестве металла и совершенстве чеканки, следует заключить, что найденные вблизи Нежина монеты принадлежат разным княжениям наших больших и, по-видимому, удельных князей до татарского нашествия.

5-ое. Не смею утверждать непогрешимость моего чтения, но, как мне кажется, я прочитал на монетах имена следующих князей, и потому разделяю все известные мне из найденных монет на следующие разделы: а) монеты Владимира; б) монеты другого Владимира; в) монеты Ярослава; г) монеты Георгия и д) монеты Глеба.

Профессор М. Тулов
1-го Августа 1852 г. [9]

Археологічний підйомний матеріал із поселення Магерки-1

У цілому, незважаючи на поспішні висновки, М.А. Тулов вірно прочитав легенди на монетах, визначив склад скарбу і його наукове значення. Пізніші дослідження дозволили значно уточнити приналежність монет Ніжинського скарбу, а саме – князям Володимирі Святославичу (978–1015), Святополку Ярополковичу (1016–1018) і Ярославу Мудрому (1018–1054). Проте, М.А. Тулов, який не мав у своєму розпорядженні повного зібрання монет скарбу, й не наполягав на остаточності свого визначення.

За підсумками дослідження скарбу 1852 р. зараз можна стверджувати, що його унікальність є неперевершеною. Адже з 300 відомих сьогодні найдавніших руських монет межі Х–ХІ в. Ніжинський скарб дав майже 200 екземплярів. Ця знахідка є скарбом тривалого накопичення, датується першою чвертю ХІ ст. й до цих пір залишається однією з найбільш масових знахідок давньоруських монет. Зрештою, ця знахідка дала можливість по-новому поглянути на історичне минуле Ніжина, оскільки дозволяє здогадуватися про існування в цій місцевості або стародавнього жвавого торгового шляху, або феодалної садиби, або того й іншого водночас.

Джерела і література

1. Северная пчела. – 1852. – 1 сентября; Москвитянин. – 1852. – Т. IV. – С. 154; Т. V. – С. 18–19.
2. Сотникова М.П. Нежинский скарб сребреников 1852 г. (Реконструкция состава) // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1971. – Т. IV. – С. 15–41.
3. Спасский И., Сотникова М. Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983. – С. 28.
4. Гербель Н. М.А. Тулов // Гимназия Высших Наук и Лицей кн. Безбородко. – СПб, 1881. – С. 20–21.
5. Див. бібліогр. посилання: Сотникова М.П. Вказана праця.
6. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаского, од. зб. “Сытый Ю. Отчет об охранных археологических работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989 и 1991 гг. – Чернигов, 1991. [Машинопись]”.
7. Морозов О.С. Археологічні пам’ятки Ніжина та околиць // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3. Історико-культурологічний збірник. Вип. 3(6). – Ніжин, 2007. – С. 5–24.
8. Ці два срібники, а також ще один, придбаний пізніше, зберігалися в міні-кабінеті Ніжинського юридичного ліцею (пізніше Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька); згодом – у створеному при наступникові останнього – інституті народної освіти – Ніжинському окружному музеї, першим директором якого був І.Г.Спаский. В 1930-ті роки монети з Ніжина пропали. В 1952 р. вони надійшли до Державного Ермітажу з Міністерства фінансів СРСР, де їх упізнав саме І.Г. Спаский.
9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1359, оп. 1, спр. 437, арк. 1–5.

Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки

Досліджується історія знахідки знаменитого Магерського скарбу давньоруських монет, знайденого поблизу Ніжина в 1852 р. Вводиться до наукового обігу документ авторства проф. М.А. Тулова, котрий проливає світло на обставини його знахідки, початковий склад і долю скарбу.

Ключові слова: срібники, монетна система, Ніжинський скарб, нумизматика, М.А. Тулов.

Морозов А.С. Нежинский клад древнеруських сребреников 1852 р.: судьба находки

Исследуется история находки знаменитого Магерского клада древнерусских монет, найденного около Нежина в 1852 г. Вводится в научный оборот документ авторства проф. М.А. Тулова, который проливает свет на обстоятельства находки клада, начальный его состав и судьбу.

Ключевые слова: сребреники, монетная система, Нежинский клад, нумизматика, М.А. Тулов.

Morozov O.S. Nizhyn treasure of Old Russian silver-coins in 1852: fate of the find

The history of the find of famous Magerky treasure of the Old Russian chinks, found near Nizhyn in 1852 is probed. The document of professor M.A. Tulov’s authorship is entered in a scientific circulation, which throws light on the circumstances of treasure’s find, its initial composition and fate.

Key words: silver-coins, monetary system, Nizhyn treasure, numismatics, M.A. Tulov.